

Руснак, Н. (2009). *Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок*. Чернівці, 448 с.

Рязановский, Л. М. (1997). *Идеографические аспекты немецкой фразеологии: Темпоральная фразеология*. Санкт-Петербург, 200 с.

Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2007). *Фразеологія сучасної української літературної мови*. Навч. посібник. Київ, 494 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Аркушин 2003 – Аркушин, Г. Л. (2003). *Сказав, як два зв'язав. Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині*. Люблін; Луцьк, 176 с.

Аркушин 2010 – Аркушин, Г. (2010). *Голоси з Волинського Полісся*. [Тексти]. Луцьк, 542 с. + CD.

Говірки 1996 – *Говірки Чорнобильської зони*. Тексти (1996). Київ, 358 с.

Говірки 2004 – *Українські закарпатські говірки*. Тексти (2004). О. Ф. Мигoliniць і О. Д. Пискач (упоряд. та прим.). Ужгород, 400 с.

Говірки 2006 – *Буковинські говірки*. Хрестоматія діалектних текстів (2006). Руснак Н., Гуйванюк Н. і Бузинська В. (уклад.). Чернівці, 383 с.

Говори 1977 – *Говори української мови* [Збірник текстів] (1977). Т. В. Назарова (ред.). Київ, 590 с.

ГС 2013 – *Гуцульські світи. Лексикон* (2013). Н. Хобзей, Т. Ястремська, О. Сімович і Г. Дидик-Меуш (уклад.). Львів, 668 с.

Доброльожа 2010 – Доброльожа, Г. (2010). *Фразеологічний словник говірок Житомирищини*. Житомир, 404 с.

Павлюк, Робчук 2003 – Павлюк, М. і Робчук, І. (2003). *Українські говори Румунії*. Едмонтон; Львів; Нью-Йорк; Торонто, 800 с.

Ступінська, Битківська 2013 – Ступінська, Г. Ф. і Битківська, Я. В. (2013). *Фразеологічний словник лемківських говірок*. Тернопіль, 464 с.

Турчин 2001 – Турчин, Є. (2001). *Словник села Тилич на Лемківщині*. Львів, 384 с.

Подано до редакції 22.04.2018 року

Прийнято до друку 20.05.2018 року

УДК 821.161.2.0(092)

МОВНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ ІНТЕНСИВНОСТІ ПРОЯВУ ЕМОЦІЙ І ПОЧУТТІВ ЛЮДИНИ В ПОВІСТІ ІВАНА ФРАНКА «ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА»

Зоя Комарова

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

(Умань, Україна)

e-mail: komarova_zoia@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5129-7543

У статті проаналізовано лексико-фразеологічні засоби вираження інтенсивності прояву емоцій і почуттів людини в українському художньому дискурсі на прикладі прозового тексту повісті І. Франка «Для домашнього огнища». З'ясовано, що більший або менший ступінь вияву психоемоційного стану репрезентують переважно лексичні і фразеологічні номінації. Засобами вираження сильного, звичайного і помірного виявів емоцій у тексті повісті слугують різні лексеми: одні з

них виражають сему інтенсивності, а інші виконують функцію слів-підсилювачів внутрішніх переживань людини.

Ключові слова: художній дискурс; інтенсивність; семантика інтенсивності вияву емоційного стану; лексико-фразеологічні засоби вираження інтенсивності.

Komarova Zoia. Language means of expressing the intensity of human emotions and feelings in the novel by Ivan Franko «For the homefire».

The article analyzes lexico-phraseological means of expressing the intensity of the manifestation of emotions and feelings of a person in Ukrainian Literary Discourse by the example of the novel by I. Franko «For the homefire». It appears that greater or lesser degree of psycho-emotional state is represented mainly by lexical and phraseological nominations.

In the analyzed novel there are recorded descriptions of strong, ordinary and moderate emotions, the means of expression of which serve as different tokens: one of them expresses the intensity of the same, while others present the function of words-amplifiers of internal human experiences.

The semantics of the intensity of the emotions and feelings in the prose text of the novel is conveyed by phraseological units, as well as comparative turns and sentences that contain in their word structure, also it indicates the degree of manifestation of emotional states. These language features give the statement more figurativeness and expressiveness.

The descriptive analysis of the heroes' emotional states of the novel was contributed to the selection of means of expression according to the intensity of the inner person's experiences, in particular, lexico-phraseological means of face pigmentation (paleness or redness); the property or trembling of the body parts; verbal reactions, and loss of ability to speak; unconsciousness.

Keywords: literary discourse; intensity; the semantics of the intensity of emotional state; lexico-phraseological means of intensity.

Емоційні переживання людини складно студіювати, що пов'язано із суб'єктивністю у відчутті, пізнанні, висловленні та вивченні емоцій, а також із наявністю великої кількості мовних засобів для зображення психоемоційного стану людини. У зв'язку з цим важливим завданням мовознавців є дослідження текстової репрезентації емоцій і почуттів у різних дискурсах, зокрема в художньому, який найповніше відтворює та інтерпретує емоційну сферу особистості, є багатим матеріалом для вивчення особливостей вербалізації різноманітних людських переживань.

У лінгвістиці дослідження текстової репрезентації емоцій і почуттів здійснено переважно на матеріалі іншомовного прозового тексту (праці І. Баженової, С. Гладь, Н. Киселюк, Н. Позднякової, Г. Харкевич). В україністиці ж наявні поодинокі розвідки, предметом аналізу яких є засоби вербалізації внутрішніх переживань людини в українському художньому дискурсі. Зокрема, І. Кость дослідила механізми вербалізації емоційного стану людини та особливості лексико-фразеологічної маніфестації емоційного стану людини в українському прозовому тексті [Кость 2011]. І. Волкова та О. Алексєєва з'ясували особливості відтворення емоцій радості, любові, зневаги, роздратування, злості в сучасній українській прозі [Волкова, Алексєєва 2011]. Є. Моштанг проаналізувала лексичні і синтаксичні засоби вираження емоцій в українській жіночій мандрівній прозі [Моштанг 2017]. Дослідження емотивності поетичного мовлення характерне для розвідок Н. Березовської-Савчук, яка проаналізувала синтаксичні засоби вираження емоції смутку в поетичних творах Ліни Костенко [Березовська-Савчук 2017], а

також Ю. Янченко, де здійснено структурно-семантичний аналіз емотивних мовних засобів у текстах Аркадія Казки [Янченко 2016].

Однак попри зацікавленість мовознавців питаннями емотивності тексту поза їхньою увагою залишилася проблема вербальної репрезентації в українському художньому дискурсі семантичної категорії інтенсивності як такої, що здатна відображати градацію у ступені прояву людських переживань та емоційних реакцій за допомогою засобів різних мовних рівнів. Як зазначають мовознавці, категорія інтенсивності тісно пов'язана не тільки з емотивністю, а й з іншими мовними категоріями, такими як: градуальність, оцінність, образність та експресивність [Ігнатенко 2015, с. 10].

Мовні засоби інтенсифікації висловлювання були предметом дослідження в наукових розвідках Д. Ігнатенко (проаналізовано семантичні особливості категорії інтенсивності на матеріалі різномовних фразеологічних одиниць) [Ігнатенко 2015], В. Леснової (виявлено лінгвістичні засоби для вираження ступеня прояву оцінюваної ознаки в діалектному тексті) [Леснова 2014], З. Митяй (з'ясовано семантико-функціональну специфіку префіксальних утворень на позначення неповноти вияву ознаки) [Митяй 2012], Ю. Ткаченко (досліджено засоби вираження градуальної семантики дієслова на різних рівнях мовної структури) [Ткаченко 2016] та ін.

Предметом аналізу стали мовні засоби вираження інтенсивності прояву психоемоційного стану людини в українському художньому дискурсі. Завдання дослідження – визначити засоби змалювання в прозовому тексті інтенсивності виявлення людських емоцій і почуттів. Матеріалом слугувала повість Івана Франка «Для домашнього огнища».

Психологи трактують емоції як психофізіологічний феномен, тому висновки про виникнення переживань у людини вони роблять на основі відомостей про пережитий особою стан, характеристики змінних вегетативних показників (частота серцевих скорочень, подиху тощо), а також на основі аналізу людської психомоторики, тобто міміки, пантоміміки, рухових реакцій, зміни голосу тощо [Варій 2009, с. 453].

Емоційні реакції людини учені поділяють на емоційний відгук, емоційний спалах й емоційний вибух (афект). Емоційний відгук, на думку психологів, є найбільш динамічним і постійним явищем емоційної сфери людини, який дає можливість пристосовуватися їй до змінних ситуацій повсякденного життя. Інтенсивність і тривалість емоційного відгуку не є великими, і він не здатний істотно змінити емоційного стану людини.

Більш виражена інтенсивність, напруженість й тривалість переживання притаманна емоційному спалаху, який може змінити емоційний стан, але не пов'язаний із утратою самовладання. Для емоційного вибуху характерна швидка емоційна реакція великої інтенсивності з ослабленням вольового контролю над поведінкою і полегшеним переходом у дію. Це короткочасне явище, після якого настає занепад сил або навіть повна байдужість, сонливість [Варій 2009, с. 452].

У проаналізованому тексті повісті Івана Франка «Для домашнього огнища» зафіксовано описи сильного, звичайного і помірною виявів емоцій, засобами вираження яких слугують переважно одиниці лексичного і фразеологічного мовних рівнів.

На лексичному рівні інтенсивність вияву внутрішніх переживань людини передана в творі кількома способами, одним із яких є вживання прикметників *громовий, дикий, глибокий*, від семантики яких залежить характер інтенсивності

прояву емоції: *громовий* ‘дуже голосний, гучний’ (СУМ II, с. 176), напр.: *Громовий сміх* супроводив ті слова (Франко 1979, с. 35); *дикий* ‘який виходить за межі відомого, звичайного; неймовірний, страшний’ (СУМ II, с. 274): Капітан зирнув на Гірша *поглядом, повним дикої ненависті* (Франко 1979, с. 142); *глибокий* ‘який досяг високого ступеня; сильний’ (СУМ II, с. 82), напр.: *Глибокий біль здавлював його серце*, коли подумав, що може згинути, не убачивши вже тих, що їх любив так гаряче, що для їх честі і доброго імені наражував своє життя (Франко 1979, с. 83).

Високий ступінь напруги, інтенсивності емоційних хвилювань героїв повісті автор передає за допомогою слів *безмірний* і *безконецний*. «Словник української мови» засвідчує, що ці лексеми, ужиті у переносному значенні, позначають ознаку вияву надзвичайно сильних, глибоких почуттів (СУМ I, с. 131; I, с. 134), напр.: *Лице її було перекривлене безмірним переляком* (Франко 1979, с. 91); Капітан глянув на сю маленьку людину, і *безмірна тоска обгорнула його душу* (Франко 1979, с. 133); Нікчемнице! Мовчи! Не згадуй мені про ту любов, котрої ти не гідна, котра нині сталася для мене джерелом *безконецного страждання!* – крикнув він (Франко 1979, с. 134). Семантику інтенсивності вияву емоційного стану реалізують також лексеми *безграничний* (синонім *безмежний*) у переносному значенні ‘надзвичайно сильний, глибокий’ (СУМ I, с. 134) і *непоборимий* (синонім *непоборний*) із семою ‘якого не можна подолати, перебороти, якому не можна протистояти; дуже сильний, великий’ (СУМ V, с. 356)), напр.: Діти вийшли. Анеля слідила за ними довгим, нам’єтним позирком, повним *безграничної любові* і невисказаної туги (Франко 1979, с. 134); Найменша подоба лісу вночі наповнює її (Шимонову) *непоборимим* перестрахом ... (Франко 1979, с. 88).

На інтенсивний вияв ознаки в ад’єктивованих прикметниках *скажений, шалений, страшенний, неказаний* указують суфікси емоційної оцінки *-ен-, -енн-, -анн-*, у прикметнику *величезний* – суфікс *-езн-*, напр.: І коли ... побачив блиск, який ішов із Анелиного вікна, ... то знов *скажений переляк обхопив усю його суть* ... (Франко 1979, с. 81); І тільки тепер, в тій хвилі *шаленої тривоги, безглузлого несупокою, прискороного биття серця* ... він почув, що, ... *усе-таки любить її* (Франко 1979, с. 117); ... Безмірний мороз прошибає всю його істоту, втискається аж до серця, до мізку і причинює йому *страшенний біль* (Франко 1979, с. 78); Сльози, гарячі сльози *неказанного щастя* бризнули з його очей (Франко 1979, с. 17); «Що? Що? Що?» – з *величезним* зачудуванням *скрикнув* капітан, приступаючи до свого старого приятеля і силкуючись заглянути йому в очі (Франко 1979, с. 60). Інтенсивність ознаки в якісному прикметнику *високий* репрезентує форма найвищого ступеня порівняння: Капітан зірвався з крісла і з *виразом найвищої ненависті* обернувся до Анелі, що стояла на своїм давнім місці (Франко 1979, с. 132); *Зачудування* у Анелі *дійшло до найвищого ступеня* (Франко 1979, с. 87).

Лексичними інтенсифікаторами психоемоційного стану людини у тексті повісті є препозитивні до іменників лексеми *такий* (указує на високий ступінь вияву певної ознаки, властивості, якості, стану (СУМ X, с. 21)) та *який* (виражає емоційну оцінку явища або вищого ступеня якості, властивості (СУМ XI, с. 635)), напр.: А втім, яка ж би се могла бути історія, що сама згадка про неї могла би пройняти Анелю *таким переляком?* (Франко 1979, с. 55); Ох, ласкаві пані, *відколи живу, ще ніколи не зазнала такого страху!* (Франко 1979, с. 92); Можеш собі подумати, *яка тривога обхопила мене, який неспокій*

шарпав мою душу всю ніч (Франко 1979, с. 46); **Який** супокій обняв його, розкіш наповнила його душу (Франко 1979, с. 23).

Для позначення вищої міри або ступеня виявлення дії, стану з дієсловами та прислівниками поєднуються лексеми *так* (СУМ X, с. 17) і *як* (СУМ XI, с. 634), значення яких фіксує тлумачний словник української мови, напр.: Але ти знаєш, яка моя натура. Нехай що-небудь найменше, я зараз *перелякаюся так, що крий* боже (Франко 1979, с. 8); **Як** пан *перелякався!* Ха, ха, ха! Не бійтеся, панночку, я тільки на жарт так сказав, на той приклад ... (Франко 1979, с. 125); Ах, **як** приємно! (Франко 1979, с. 23).

Одним із найпоширеніших способів вербалізації інтенсивності прояву емоційності людини є використання прислівників міри й ступеня. Найширше в аналізованому тексті вжито прислівники *дуже, вельми, зовсім*. Вони можуть посилювати значення дієслова, прислівника чи прикметника, займаючи переважно препозицію до них, хоча можливі і постпозитивні їх уживання, напр.: Та сидіти ось так над часописсю, цілковито для нього байдужою, подавати вид, що читає, хоч по правді не читав, мовчати і крадькома тільки позирати на інших, – се було для нього *дуже прикро*, а чим далі, тим більше мучило його (Франко 1979, с. 70); *Боюся дуже*, щоб не було щось геть гіршого! (Франко 1979, с. 9); Коли би капітан по своїм виході міг був заглянути в лице своєї жінки, був би, без сумніву, *вельми зачудувався* (Франко 1979, с. 32); Анеля по виході мужа чулася *зовсім супокійною* і навіть почувала якусь радість (Франко 1979, с. 84).

До засобів прислівникової номінації сили і глибини прояву емоцій та відчуттів належать також лексеми *глибоко*, напр.: Капітан, *глибоко завстиданий*, мусив признати сам перед собою, що почув якусь полегшу ... (Франко 1979, с. 63); *сильно* (розмовний варіант зі значенням ‘у великій мірі, надто, надзвичайно’ (СУМ IX, с. 174)), напр.: В тій хвилі почув я цілою своєю істотою, **як сильно тебе люблю** ... (Франко 1979, с. 46); *кріпко* (діалектна форма у значенні ‘дуже, сильно’ (СУМ IV, с. 357)), напр.: І власне через те, що *люблю так кріпко*, я б бажала, щоби ніщо не каламутило нашого щастя, яке може дати любов (Франко 1979, с. 29–30). Значення прислівників *сильно* і *кріпко* підсилюють слова *так, як*.

Інтенсивність вияву почуттів зрідка позначають прийменниково-іменникові форми *над життя, над спасіння душі*, які входять до прислівникової парадигми української мови, напр.: *Люблю над життя*, мало що не сказала – *над спасіння душі своєї* (Франко 1979, с. 29).

Ступінь прояву психоемоційного стану може передаватися лексично, наприклад, через значення слова *жахатися*, тобто ‘відчувати жах перед ким-, чим-небудь, дуже лякатися кого-, чого-небудь’ (СУМ V, с. 340), напр.: *Капітанова думка жахнулася* летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт (Франко 1979, с. 55).

Семантику інтенсивності виражають в мові і фразеологізми. За словами Д. Ігнатенко, «фразеологічне значення являє собою більш складну (порівняно зі словом) номінацію, в основі якої часто лежать образні асоціації, зумовлені бажанням адресата мовлення експресивно висловити свої думки», тому це значення ширше, «воно має більший ступінь образності і відповідно більш високий експресивний потенціал» [Ігнатенко 2015, с. 8].

В аналізованому творі глибину людських переживань передано за допомогою фрази *до (з) глибини душі* у значенні ‘дуже сильно’ (ФСУМ, с. 173), напр.: Я *ненавидів тебе з глибини душі* (Франко 1979, с. 114); В тій

хвилі почув я цілою своєю істотою, як сильно тебе люблю, яка ти мені дорога і близька і як боляче, **до глибини душі доторкає** мене все те, що могло би хоч найменшу тінь кинути на тебе (Франко 1979, с. 46). Засобом вербалізації інтенсивності вияву емоції страху є модифікований автором фразеологізм *як грім з ясного неба: Грім з ясного неба*, вдаривши ось тут обік нього, *не був би так перелякав* Ангаровича, як ті слова (Франко 1979, с. 71); *Наглий удар грому ось тут обік нього не був би так перелякав* капітана, як виголошення сеї назви серед таких обставин (Франко 1979, с. 112).

Семантика інтенсивності прояву емоцій і почуттів може бути передана порівняльними зворотами і реченнями, які містять у своєму складі слова-інтенсифікатори, що підсилюють ступінь вияву емоційного стану. Для змалювання сильного морального страждання, муки героїв у тексті використано порівняння *мов на тортурі, як отруєний*, напр.: Капітан сидів при сих словах, *мов на тортурі* (Франко 1979, с. 114); Він ходив *як отруєний* після її листів ... (Франко 1979, с. 26). Надмірний фізичний біль людини підкреслюють порівняння *немов укушений гадюкою, немов на розжарених вуглях, немов опарений окропом*: Капітан кинувся, *немов укушений гадюкою* ... (Франко 1979, с. 74); Капітан сидів, *немов на розжарених вуглях* (Франко 1979, с. 71); Капітан схопився, *немов опарений окропом* (Франко 1979, с. 125). Значення 'відчувати біль, переживати, страждати, мучитися' виражають порівняння *як свіжозавдавані рани; неначе ніж, застромлений у серце і обернений у кровавій рані*, напр.: Безоглядне, спокійне розкриття тих низьких вчинків і мотивів в устах його жінки було для нього чимсь дивовижним, несподіваним, *боліло його, як свіжозавдавані рани* (Франко 1979, с. 137–138); *Кожде слово сього оповідання було неначе ніж, застромлений у серце капітана і обернений у кровавій рані* (Франко 1979, с. 124).

Як зазначає І. Кость, одним із механізмів вербалізації емоцій у художньому прозовому тексті є дескриптивний опис емоційних станів [Кость 2011, с. 283]. Він виконує в художньому дискурсі функцію опису зовнішніх проявів внутрішніх переживань людини. В аналізованому творі на інтенсивність вияву емоцій і почуттів указують лексико-фразеологічні одиниці на позначення пігментації (блідість чи почервоніння) обличчя; нерухомості чи тремтіння тіла, його частин; мовленнєвих реакцій, втрати здатності говорити; безпам'ятства тощо.

Високий ступінь вияву емоцій страху та тривоги в героїв повісті Іван Франко часто зображує через опис їхньої зовнішності, зокрема блідого обличчя, уст. Ознаку блідості в тексті передано за допомогою абстрактного іменника *блідість*, значення якого підсилюють означення *смертельна і труняча*, прикметника *блідий*, дієслова *бліднути*, напр.: При остатніх словах *лице її покрила труняча блідість*, навіть уста її *поблідли*, робота випала з її рук і ціла її постать подалася, немовби зів'яла або немовби дізнала якогось страшно болючого удару (Франко 1979, с. 41); Капітан помаленьку, смакуючи краплину за краплиною, пив вино зі своєї чарки, щоби показатися супокійним і *замаскувати смертельну блідість*, що ... *розливалася по всім його лиці* (Франко 1979, с. 125); Комісари, ревізори, крик, плач, перешукують шухляди, все поперевертане, *панночки бліді, тремтять з переляку* і одягаються (Франко 1979, с. 92); *Поблід*, *захитався на ногах*, та, тримаючися за поруччя крісла, якимсь розбитим голосом запитав ... (Франко 1979, с. 72).

Засобом вербалізації сильного прояву емоцій злості, сорому та щастя служать дієслова *червоніти*, стійкі сполуки *паленіти від сорому*, тобто

‘відчувати великий сором, стид’ (СУМ VI, с. 24), *кров б’є до голови* у значенні ‘хто-небудь дуже почервонів від досади, сорому, радості тощо’ (ФСУМ, с. 398), а також дієприкметник *запалений*, напр.: Гірш аж підскачів, *аж почервонів зі злості* (Франко 1979, с. 142); *Лице* капітанове *запаленіло від сорому* (Франко 1979, с. 27); «Гніваєшся?» – шепнув капітан, *щасливий, з запаленим лицем*, держачи її за рамена і зблизька заглядаючи в її чудові огнисті очі (Франко 1979, с. 16); Чув, що *кров б’є йому до голови*, що в очах морочиться і думки путаються (Франко 1979, с. 70).

Надзвичайно емоційне напруження часто призводить до тимчасової втрати людиною рухомості. Нерухомість тіла як ознака глибокого внутрішнього переживання героїв передана діалектними словами *недвижний* і *недвижно*, напр.: *Капітан сидів* на своїм кріслі, холодний, *недвижний* і понурий, мов чорна хмара ... (Франко 1979, с. 134); *Анеля впала* на крісло і кілька хвиль *сиділа недвижно*, правдивий образ зневір’я і розпуки (Франко 1979, с. 33).

Втрату здатності до руху, раптове завмирання від хвилювання, розгубленості чи переляку автор репрезентують дієслова *скаменіти* у його переносному значенні ‘стати нерухомим, завмерти під впливом якого-небудь сильного враження, переживання’ (СУМ IX, с. 249), напр.: *Капітан аж скаменів* з *зачудування і переляку* (Франко 1979, с. 75); порівняння як *скаменілий*, тобто ‘нерухомий, без найменшого руху’ (СУМ IX, с. 249), напр.: Капітан кільканадцять мінут *сидів, як скаменілий, без думок, без вражінь* (Франко 1979, с. 129), а також як з *каменя витесана*: *Сиділа* (Анеля), *як з каменя витесана* (Франко 1979, с. 93).

Сему інтенсивності прояву емоційного стану виражає лексема *остовпілий*, за якою закріплене значення ‘той, який раптово втратив здатність рухатися, свідомо сприймати що-небудь від хвилювання, розгубленості, з переляку тощо’ (СУМ V, с. 787), вона входить до складу порівняльної конструкції та є засобом інтенсифікації значення дієслова *стояв*, напр.: Редліх добро хвилю *стояв мов остовпілий* (с. 73).

Ознака нерухомості тіла породжує асоціації з неживою людиною, із трупом, як наслідок – часті вживання в тексті порівнянь на зразок *як труп* (у постпозиції до прикметників для підсилення ознаки), напр.: Редліх *стояв* обік, *блідий як труп*, чекаючи, поки капітан успокоїться (Франко 1979, с. 76); Потім веліли мені одягати мою паню, що *була холодна, як труп* (Франко 1979, с. 92); *мов неживий* (у постпозиції до дієслів для підкреслення інтенсивності дії), напр.: Тільки за якої півгодини капітан, *совсім охриплий, ослаблений і знесилений, упав мов неживий* на крісло і почав знов плакати (Франко 1979, с. 76); *Анеля слухала тих слів мов нежива* (Франко 1979, с. 92).

Надмірне емоційне напруження людини може викликати судорожне тремтіння всього тіла або його частин. Засобом вербалізації сили виявлення такого стану слугують дієслова *тремтіти* (його значення іноді підсилює прислівник *судорожно*), рідше – *трястися* (*труситися*), напр.: *Тремтів увесь* ... *Важке ридання затрясло* цілим його тілом (Франко 1979, с. 132); Коли говорила (Юльця), *кінчики її уст тремтіли судорожно, а в руках м’яла раз у раз* напарфумовану батистову хусточку (Франко 1979, с. 9); *Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно* ... (Франко 1979, с. 11). Інтенсивність прояву нервового напруження підкреслює при дієслові *затремтіти* і слово *так* з наступним

уточненням його в підрядному порівняльному реченні, напр.: (Капітан) ... *затремтів так, немовби пожалив собі пальці кропивою* (Франко 1979, с. 40).

Значення 'перебувати у збудженому, нервовому стані' передано дієсловами *труситися* і *трястися* у стійких словосполученнях із другим компонентом *мов у провасниці* (СУМ VIII, с. 251); *як у лихорадці* (у словнику фразеологічних одиниць – *як у лихоманці* (ФСУМ, с. 429)), напр.: Капітан увесь *трусився, мов у провасниці* (Франко 1979, с. 80); *Замовкла, бо духу їй не стало в грудях. Тряслася, як у лихорадці* (Франко 1979, с. 136). У творі зафіксовано також авторський фразеологізм *трясла провасниця цікавості*, напр.: *Тепер трясла нею провасниця цікавості* (Франко 1979, с. 88).

Для опису зовнішнього вияву глибини внутрішніх переживань людини в тексті використано й інші лексеми дієслівної парадигми – дієприкметник *тремтячий* та дієприслівник *тремтячи*, напр.: *Аж ось у хвили, коли капітан якось наблизився до нього, визираючи приїзду фіакра, дідусь тремтячою рукою сіпнув його злегка за полу плаща* (Франко 1979, с. 67); *По хвилі вернула, все ще бліда і тремтяча*, але вже значно заспокоєна (Франко 1979, с. 41); ... *Вона (Анеляця) сквапно, вся тремтячи зі зворушення, говорила дальше ...* (Франко 1979, с. 51); а також іменник *дрож* (іноді в поєднанні з прикметником *нервова*) та фразеологізм *кидати в дрож*, який реєструє «Фразеологічний словник української мови» зі значенням 'викликати в кого-небудь стан нервового збудження, надмірного хвилювання, страху' (ФСУМ, с. 369), напр.: *Одно-однісіньке слово (поліція) держало в своїх пазурах цілу його істоту, шарпало її, кидало його в дрож і в гарячку* (Франко 1979, с. 129); ... *Усе те, мов у калейдоскопі, мигало в її мізку, вкидаючи її моментально то в нервову дрож*, то в тупе почуття одностайного напруження, то в меланхолійну резигнацію (Франко 1979, с. 90). У реченні *Дивна якась дрож пройшла капітана*, коли доторкнувся до того інструмента, *немов хтось кусником льоду пройшов йому по тілі від долоні аж до серця* (Франко 1979, с. 100) на інтенсивність надмірного хвилювання вказує порівняння на основі асоціації емоції з *кусником льоду*, що викликає тремтіння тіла і вказує на напруження всього організму.

Сильні хвилювання та переживання можуть викликати в людини втрату здатності говорити. Засобом вербалізації такого стану слугують дієслова *оніміти*, *замовкнути*, *завмирати* і *видавати* (у переносному значенні про слова, голос, звуки), прикметник *німий*, напр.: *Всі вояки онімили з переляку і стояли з карабінами в руках, безрадні, як барани, призначені на заріз* (Франко 1979, с. 109); *Замовкла, бо духу їй не стало в грудях* (Франко 1979, с. 136); *Слова завмерли у нього на устах, духу в грудях не стало ...* (Франко 1979, с. 17); *Стара жінка важко віддихала, хапала себе за груди і за горло і робила якісь розпучливі знаки руками і головою, заким могла видобути голос із уст* (Франко 1979, с. 91); «*Дівчата, – обіззався (комісар) до панночок, що в німім переляку придивлялися тій сцені, – підійдіть ближче і придивіться тій пані!*» (Франко 1979, с. 142).

Утрата здатності говорити як емоційна реакція людини передається також через поєднання з дієсловами мовлення лексем-означень *неспосібний* та *безсильний*, ужитих у значенні 'нездатний, неспроможний' (СУМ V, с. 387; I, с. 145), напр.: *Редліх став мов остовпілий, збентежений, неспосібний висказати* найпростішу фразу привітання (Франко 1979, с. 60); *Оба приятелі стояли насупроти себе, як засуджені на смерть, бліді, безсильні промовити, безсильні глянути один одному в очі* (Франко 1979, с. 74).

Психоемоційний стан мовця можна охарактеризувати за його мовленнєвими реакціями. Здатність по-різному передавати інтенсивність, темп, силу мовлення виявляють дієслова, оскільки вони «у своїй семантичній структурі мають градусему, тобто сему міри і ступеня» і характеризуються градуальністю [Ткаченко 2016, с. 5]. У тексті аналізованого твору у градуальні відношення вступають між собою дієслова мовлення (*шептати, мовити, обізватися, сказати, скрикувати, кричати, верещати, гаркати, ревіти*), виявляючи при цьому різний ступінь вияву ознаки дії, її інтенсивності, напр.: «О боже!» – глибоко зітхаючи, **прошептала** Анеля, *але в тім зітханні висказалося радше якесь почуття облегшення, ніж жалю* (Франко 1979, с. 42); «Заспокойся! – **мовила** Анеля. – Адже ж доказую тобі, що твоя тривога зовсім безпідставна» (с. 53); «Дівчата, – **обізвався** (комісар) до панночок, що в німім переляку придивлялися тій сцені, – підійдіть ближче і придивіться тій пані!» (Франко 1979, с. 142); «Хочеш мене занепокоїти!» – **сказала** (Анеля) (Франко 1979, с. 9); «А, тітка Юля!» – **скрикнув** радісно, наближаючися до неї і цілуючи подану руку (Франко 1979, с. 56); «Але ж я не можу!» – **кричить** він голосом розпуки, шарпається і – паде на підлогу (Франко 1979, с. 24); «Не маєш права, нікчемнице!» – **верескнув** нараз капітан, кидаючися до неї з кулаками (Франко 1979, с. 132); «Пане Гірш!» – **гаркнув** якимось, задихавшись від здавлюваної злості (Франко 1979, с. 127); «Брехуне! Підлий клеветнику! Мовчи, мовчи!» – **ревів** капітан, кидаючися на нього з п'ястуками (Франко 1979, с. 76).

Найвищим ступенем прояву переважно негативних емоцій є безпам'ятство, стан, за якого людина не завжди контролює свою поведінку або незвично поводиться, може навіть не пам'ятати своїх дій. Мовними засобами опису такого стану в аналізованому творі є стійка сполука *не тямлячи себе* у значенні 'бути в стані дуже сильного збудження, хвилювання; втрачати витримку під впливом особливо сильних почуттів' (СУМ X, с. 346), напр.: І капітан знов кинувся на Редліха, захопивши крісло і сам *себе не тямлячи зі злості* (Франко 1979, с. 76); «В школі?» – скрикнув капітан, *не тямлячи себе з радості* ... (Франко 1979, с. 16).

Семантику інтенсивності стану безпам'ятства в тексті повісті передано також за допомогою фразеологічної одиниці *не пам'ятаючи себе*, яку «Словник української мови» фіксує зі значенням 'бути у схвилюваному, збудженому стані, діяти несвідомо' (СУМ VI, с. 37), напр.: Капітан, зламаний, *не пам'ятаючи сам себе*, впав в крісло (Франко 1979, с. 61); ... Вона (Шимонова), *не пам'ятаючи з переляку, що з нею діється*, скочила в гущавину і зарилася в купу хворосту ... (Франко 1979, с. 88).

Надзвичайну силу емоцій страху, болю, злості і тривоги репрезентує також дієслово *сказитися*, яке має значення 'утратити самовладання від гніву, злості та ін.; дуже розгніватися, розлютитися' (СУМ IX, с. 243), напр.: **Сказитися** можна від сього чуття! Розпука! Розпука! (Франко 1979, с. 81). У наведеному прикладі інтенсивність вияву емоції досягнуто також за допомогою інтонаційних конструкцій окличного типу.

Головними репрезентантами психоемоційного стану людини є її серце і душа. Автор повісті дуже часто описує внутрішній дискомфорт своїх героїв через характеристику вегетативних змін – неприємних душевних відчуттів і болю в серці. Його висловлення набувають образності, оскільки лексеми *серце* і *душа* (або *нутро*) він поєднує здебільшого з дієсловами у переносному значенні, які вербалізують інтенсивність переживань, напр.: *Жаль рвав* його

серце (Франко 1979, с. 140); *Глибокий біль здавлював його серце*, коли подумав, що може згинуть, не убачивши вже тих, що їх любив так гаряче ... (Франко 1979, с. 83); *Серце краялось* у нього, коли бачив радість і надії приятеля і почував, що в найближчій хвилині мусить нанести їм смертельний удар ... (Франко 1979, с. 75); Якийсь безмірний біль і жаль *прошиб його душу* (Франко 1979, с. 74); Та капітан нічого не бачив, нічого не чув, зайнятий тою вбійчою боротьбою, що *клекотіла в глибині його душі* ... (Франко 1979, с. 105); Щось там *в його нутрі шарпалось і рвалося*, щоби кинутись на сього офіцера, як хижа звірюка, розшарпати його, розігрітися в його теплій крові (Франко 1979, с. 102).

Якщо в попередніх прикладах дієслова вказують на незвичайно сильний прояв почуттів, то в наступних реченнях простежується помірність їх виявлення з поступовим наростанням емоцій, напр.: Убити Редліха відразу, на місці, – так! Се буде чесно, сього домагається його честь, а радше те *почуття помсти і обурення, що жевріє на дні його душі* (Франко 1979, с. 95); Шалена *злість знов почала ворухитися в його серці* (Франко 1979, с. 134); *Лід, що почав уже був намерзати довкола капітанового серця*, приснув відразу (Франко 1979, с. 37); Капітан почув, що *ледова шкаралуца знов починає стискати його серце* (Франко 1979, с. 38).

Засобом передачі в тексті різного ступеня вияву внутрішніх переживань людини є образ *хмари*. Означення до лексеми *хмара* (*легенька, рожсева, понура, чорна*) утворюють градаційний ряд і вказують на інтенсивність прояву емоційного стану, напр.: *Легенька хмара* пробігла по лиці Анелі (Франко 1979, с. 9); *Рожеві хмарки щастя* заслонювали мої очі. Я був упоєний блаженним почуттям (Франко 1979, с. 107); *Понура хмара* висіла на його чолі (Франко 1979, с. 139); *Капітан* сидів на своїм кріслі, *холодний, недвижний і понурий, мов чорна хмара* ... (Франко 1979, с. 134).

У тексті повісті виявлено й інші образи, такі як *скорпіон, почвара (привид)*, за допомогою яких підсилюється інтенсивність, образність та експресивність висловлення, напр.: Незримий *скорпіон* знов *ворухнувся в грудях* у капітана ... (Франко 1979, с. 27); Грізна *почвара* ... аж тепер *запустила* йому свої *пазури в груди* (Франко 1979, с. 79).

Отже, аналіз тексту повісті Івана Франка «Для домашнього огнища» засвідчив, що в українському художньому дискурсі більший або менший ступінь вияву психоемоційного стану людини може виражатися по-різному, однак основним способом інтенсифікації емоцій вважається лексико-фразеологічний. В аналізованому творі зафіксовано найбільше описів сильного вияву емоцій, менше – звичайного і помірнього, що можна пояснити особливостями людської свідомості, яка більше фіксує посилені вияви дій, станів, ознак, що викликають у людини сильніші емоції і почуття. Засобами вираження інтенсивності вияву психоемоційного стану слугують різні лексеми, одні з яких виражають сему інтенсивності, а інші виконують функцію слів-підсилювачів внутрішніх переживань людини.

Семантика інтенсивності вияву емоцій і почуттів передана у тексті повісті фразеологічними номінаціями, а також порівняльними зворотами і реченнями, які містять у своєму складі слова, що вказують на ступінь вияву емоційного стану. Ці мовні засоби надають висловленню більшої образності та експресивності.

Аналіз дескриптивного опису емоційних станів героїв повісті сприяв виокремленню засобів вираження інтенсивності внутрішніх переживань

людини, зокрема лексико-фразеологічних одиниць на позначення пігментації (блідість чи почервоніння) обличчя; нерухомості чи тремтіння тіла, його частин; мовленнєвих реакцій, втрати здатності говорити; безпам'ятства.

ЛІТЕРАТУРА

Березовська-Савчук, Н. А. (2017). Синтаксичні засоби вираження емоції «Смуток» (на матеріалі лірики Ліни Костенко). [У:] *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. Зб. наук. праць. Кривий Ріг, вип. 16, с. 270–280.

Варій, М. Й. (2009). *Загальна психологія*. Київ, 1007 с.

Волкова, І. В. і Алексєєва, О. О. (2011). Мовні засоби вираження емоцій у сучасній українській прозі. [У:] *Лінгвістичні дослідження*. Зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, вип. 31, с. 111–117.

Ігнатенко, Д. Є. (2015). Категорія інтенсивності у фразеології. [У:] *Типологія мовних значень у діяхронічному та зіставному аспектах*. Зб. наук. праць. Вінниця, вип. 30, с. 5–17.

Кость, І. Я. (2011). Механізми вербалізації емоційного стану людини в українському прозовому тексті. [У:] *Ученые записки Таврического національного университета им. В. И. Вернадского*. Серія «Филология. Социальные коммуникации», т. 24 (63), № 4, ч. 2, с. 279–284.

Лєснова, В. (2014). Оцінка в діалектному тексті: засоби інтенсифікації. [У:] *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія «Філологічні науки. Мовознавство», № 2, с. 93–97.

Митяй, З. О. (2012). Семантико-функціональна специфіка префіксів прикметників на позначення ступеня вияву ознаки в сучасній українській мові. [У:] *Вісник Запорізького національного університету*. Філологічні науки. Зб. наук. праць. Запоріжжя, с. 310–317.

Моштанг, Є. (2017). Мовні засоби вираження емоцій в українській жіночій мандрівній прозі. [У:] *Південний архів (філологічні науки)*. Зб. наук. праць. Херсон, вип. LXVII, с. 41–44.

Ткаченко, Ю. В. (2016). *Дієслівна вербалізація гра дуальної семантики в сучасній українській мові*. Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова». Київ, 21 с.

Франко, І. (1979). *Зібрання творів*. У 50-ти тт. Київ, т. 19, 504 с.

Янченко, Ю. А. (2016). Мовна репрезентація емоцій як засіб персоналізації в поетичному мовленні Аркадія Казки. [У:] *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Філологія», вип. 74, с. 76–79.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови. В 11 тт. [Електронний ресурс]. URL: <http://sum.in.ua/>.

ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови*. У 2 кн. В. М. Білоноженко та ін. (уклад.). Київ, 1999. 984 с.

Подано до редакції 23.04.2018 року
Прийнято до друку 20.05.2018 року